

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ НА ЗЛАМІ II-I ТИС. ДО Н.Е.

Висвітлена джерельна база дослідження Степового Побужжя на зламі II-I тис. до н.е. Це, по-перше – архівні матеріали, що містять звіти різноманітних археологічних експедицій; по-друге – збірки матеріалів; по-третє – тексти священних книг і твори античних авторів. Значну увагу приділено історії дослідження регіону.

Ключові слова: Степове Побужжя, джерела, архіви, священні книги, археологія.

Изучена база источников Степного Побужья на рубеже II – I тыс. до н.э. Это, во-первых, архивные материалы, которые содержат отчеты разнообразных археологических экспедиций; во-вторых – сборники материалов; в-третьих – тексты священных книг и произведения античных авторов. Значительное внимание уделено истории исследования региона.

Ключевые слова: Степное Побужье, источники, архивы, священные книги, археология.

The given article is devoted to elimination of the base of sources in the of II – the beginning of I century B.C. Firstly – the archive materials, which contain the reports of different archive expeditions; secondly – the collections of materials; thirdly – the text of holly books and the works of ancient authors. The considerable attention has given to the history of the region.

Key words: Steppe Pobuzhya, sources, archives, holly books, archaeology.

Степове Побужжя являє собою західну, найвужчу частину степового коридору Східної Європи між великим євразійським степовим простором і Центральною Європою, Балкано-Придунав'ям. У давні часи вказана територія мала значний вплив не лише на східний та західний простір, але і визначала характер взаємовідносин степових культур і культур, які прилягали з півночі та заходу. Степове Побужжя відіграло важливу роль магістралі для мешканців степу в світ передових цивілізацій давньої ойкумени, що був важливою ланкою для населення епохи пізньої бронзи центральноєвропейського, балкано-дунайського та малоазійського арсалів. У Степовому Побужжі найбільш чітко і повно відобразилися зв'язки із землеробським населенням Південно-Східної Європи. Характерна рухливість жителів степу зі сходу змінювалася під впливом процесу утворення місцевих племен, які розвивалися разом з населенням Карпато-Дунайського і центральноєвропейського регіону.

Для досконалого вивчення різноманітних історичних проблем стосовно історії Степового Побужжя важливим залишається питання щодо джерельної бази дослідження даного регіону. Їй і буде присвячена наша стаття.

Джерельна база дослідження Степового Побужжя складається з кількох груп документів і матеріалів залежно від їх походження, змісту, особливостей, характеру викладу. Це, по-перше – архівні матеріали, що містять звіти різноманітних археологічних експедицій; по-друге – збірки матеріалів; по-третє – тексти священних книг і твори античних авторів. Частина використаних матеріалів опублікована в

збірках матеріалів, а інша частина залишається неопублікованою і зберігається в архівах.

З неопублікованих джерел важливими є архівні матеріали. Для об'єктивного відтворення історичних подій кінця II – I тис. до н.е. у Степовому Побужжі важливе значення має всебічне дослідження фондів архівів наукових установ України історичного напрямку, де можна знайти певний пласт звітної документації із вказаної проблеми. Більшість з них зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Вони охоплюють період розкопок з 1947 до 2008 р.

Матеріали звітів дають фактичний матеріал для відновлення історії населення Степового Побужжя в період переходу від доби пізньої бронзи до раннього залізного віку, під час процесу зміни первісного на ранньокласове суспільство.

Указані звіти з Наукового архіву Інституту археології НАН України створені на основі матеріалів археологічних експедицій кінця XIX – початку XXI ст. Їх можна поділити за хронологією:

1. У кінці XIX – на початку XX ст. розпочалися професійні археологічні дослідження. Їх результати були використані В. О. Городцовим при створенні першої науково обґрунтованої періодизації курганних поховань неоліту та доби бронзи південних степів [1, с. 12].

2. Після 1917 року розгорнулися нові археологічні дослідження пам'яток матеріальної культури. Велика увага приділялася дослідженню поселень, місць проживання та виробничої діяльності людини. В 1921 р. почалися розкопки Усатівського поселення біля Одеси [2, с. 24–33].

3. У 20-30-ті роки ХХ ст. почалися розкопки поселення сабатинівського типу на Сухому лимані [3, с. 131], де знайдено Червономаяцький скарб ливарних форм з глиняним посудом сабатинівського типу [4, с. 87–88].

4. У 30-х роках ХХ ст. проведені перші розкопки в Степовому Побужжі в зоні запланованого будівництва Бузької ГЕС, де працювала археологічна експедиція, яка не тільки дослідила пам'ятки Побужжя, але і провела розкопки ряду курганів доби бронзи (Сабатинівка, Кременчук). У 1932 р. Первомайським музеєм проведені розкопки розвідувального характеру на так званій «Жовтяковій кручі» в с. Сабатинівці Ульяновського району Одеської області. Про знахідки старожитностей під час весняних розливів Південного Бугу музей повідомив колгоспник С. І. Чуб [5]. Розкопки відбувались протягом 1938 і 1939 рр. Їх проводили співробітники Одеського музею О. Ф. Лагодовська і А. В. Добровольський. У розкопках взяли також участь – від Одеського музею Ю. М. Захарук, від Дніпропетровського – В. А. Мізін та від Проскурівського – А. Н. Стронгін. У 1939 р. дослідження продовжили співробітники Одеського музею А. В. Добровольський та Т. Л. Сискова.

5. У 1940-х роках А. В. Добровольський розкопав курган доби бронзи в селі Кисельово та почав розкопки сабатинівського поселення, яке в наступних роках дало назву всьому культурно-хронологічному центру пам'яток доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я, відокремлених в особливу археологічну культуру [6, с. 144–151] та дозволило створити гіпотезу про історичний розвиток попередньої епохи – походження катакомбної культурно-історичної спільності (ККІС) та уточнити її хронологію. В цілому ККІС з'являється в останній третині III тис. до н.е.

6. Перервані Другою світовою війною дослідження в Сабатинівці, продовжили в повоєнний час А. В. Добровольський [7; 8; 9; 10] та І. В. Фабріціус [11]. У 1949 р. М. Ф. Болтенко дослідив поселення ранньосабатинівського типу Вікторівка III, а М. С. Сініцин у 1946-1947 рр. – поселення в урочищі біля с. Ільїнка. Вказані дослідники виділили особливу культуру доби пізньої бронзи в Степовому Побужжі, пов'язуючи її з кіммерійцями, нащадки яких під ім'ям каліпідів пізніше увійшли до складу Великої Скїфії. Значний внесок в дослідження пам'яток доби пізньої бронзи в межиріччі Дністра та Південного Бугу зроблено Н. М. Погребовою. Вона відкрила ряд важливих поселень, деякі з них: Анатоліївка, Леонідівка, Пересадівка. На основі матеріалів розкопок, Н. М. Погребова зробила висновок про приналежність вказаних поселень до місць проживання сабатинівців, яка охоплює територію від Дністра до Приазов'я, включаючи Крим. Для цієї культури, пов'язаної з пам'ятками культури Ноа в лісостеповій Молдові та Румунії, характерні особливі форми глиняного посуду та кам'яне житло. Відоме Степове Побужжя і багатими скарбами бронзових предметів (Антонівський (Інгільський), Курлозовський, Коблевський). Саме в межиріччі річок Південний Буг і Дністер знайдено Червономаяцьку бронзоліварну майстерню.

7. З початку 60-х років ХХ ст. починається новий етап дослідження пам'яток доби бронзи цього району, пов'язаний перш за все зі швидким зростанням фонду археологічних джерел. У результаті широкомасштабних досліджень всієї степової зони Північно-Західного Причорномор'я відкрито сотні нових поселень, що змінили уявлення про заселення вказаної території в добу бронзи. У 1964 р. розпочато дослідження і в басейнах невеликих річок нашого регіону. Так, загоном Миколаївської групи ОАТ (керівник В. І. Нікітін) було здійснене археологічне обстеження обох берегів річки Висунь від с. Володимирівка до с. Калуга [12; 13]. Почалися дослідження пам'яток кінця XVI – початку IX ст. до н.е. у Степовому Побужжі біля с. Суха Балка (В. І. Нікітін) [14], в Новогригор'івці та Степовому (Г. Т. Ковпаненко) [15], Інгільською експедицією під керівництвом О. Г. Шапошникової в Гулевацькій Балці біля міста Нова Одеса та в с. Жовтень (Очаківський район). На території поселень відкриті наземні та заглиблені приміщення, зольники, зафіксовані різноманітні системи планування споруд.

8. З 1979 р. почалися планомірні дослідження пам'яток у середній течії річки Південний Буг. Миколаївською експедицією були розкопані Виноградний Сад; Ташлик I, III, IV; Бузьке I, II; Щуцьке I. Невеликі, але важливі за результатами дослідження, здійснено в середній течії річки Інгул – Новорозанівка та Пелагеївка. Але найбільший у кількісному та якісному відношенні матеріал щодо населення сабатинівської культури дають розкопки поселення пізньої бронзи Виноградний Сад, які в різні часи проводили і проводять дослідники: І. М. Шарфутдінова, О. М. Балушкін, В. М. Фоменко, К. І. Красильников, Л. І. Тельнова, О. О. Требух [16].

9. Історико-археологічна розвідка 2006 р. вказує на розташування поселення пізньої бронзи на терасі поблизу с. Ташино. Поселення, зафіксоване в результаті розвідки 2007 р., знаходиться на березі р. Царега.

Підсумовуючи результати досліджень, робимо наступні історичні висновки:

– топографічно поселення сабатинівської культури можна розділити на три групи – поймені (Федорівка I, Володимирівка, Виноградний Сад та ін.), побережно-балочні (Бузьке I, Новорозанівка II, Сергіївка, Степове, Ташлик IV та ін.) та степові (Сабатинівка, Балабанівка та ін.);

– планіграфічно поселення розподіляються на квадратні (Ташлик IV, Новобогданівка II), овальні (Балабанівка VII) і підтрикутні (Ташлик I);

– площа поселень коливається від 0,5 до 20 га;

– за характеристикою культурного шару виділяються – довготривалі з вираженим культурним шаром та залишками домобудівництва (72 %) і сезонні стоянки (18 %);

– помешкання розподіляються на глинобитні, кам'яні і глинобитно-кам'яні (наземні та заглиблені), а за розмірами на невеликі (площа 16-20 кв. м – Анатоліївка, Пересадівка, Ташлик IV), середні (площа 34-40 кв. м – Ташлик I, Степове, Щуцьке I) та великі (площа понад 40 кв. м – Балабанівка, Бузьке IV, Степове, Виноградний Сад).

Розподіл поселень на групи є ознакою їх господарської поліфункціональності, коли навколо єдиного центру (базового поселення, яке виконувало розподільчу та адміністративну функції) формувалося ряд допоміжних структур. Серед указаних поселень середньої течії Південного Бугу базовим є комплекс Виноградний Сад – Бузьке. Всі інші в радіусі 20 км – є підпорядкованими господарськими структурами.

Усе це стало можливим завдяки активній науковій роботі істориків, етнологів, етнографів та археологів. Степове Нижнє Побужжя в наш час – одне з найбільш досліджених районів Північного Причорномор'я за кількістю вивчених пам'яток окресленої доби та обсягом опрацювання експедиційних матеріалів. Отримано відомості щодо розмірів та планування поселень, техніки житлобудівництва, особливостей архітектури житлових та господарських споруд, розвитку ремесел, дають можливості для історичної інтерпретації.

В інших районах Степового Побужжя комплекси поселень вивчені ще недостатньо. Між тим, розвідками та обстеженнями на прилягаючій із заходу території виявлено близько 200 поселень доби пізньої бронзи, які найбільш густо розташовані впродовж водних систем саме в приморській її частині.

Недостатня вивченість пам'яток досліджуваного періоду пояснюється, до речі, і поганою збереженістю культурного шару, як правило, в нижній частині південних малогумусних чорноземів та глибокій оранці поверхні усіх вільних площ, що привело до руйнації певної частини знахідок. У результаті оранки, на поверхню було витягнуто значну кількість каменю від житлових споруд, глиняного посуду, кам'яних знарядь та кістяних предметів побуту. Шурфовки, розвідувальні розкопки таких пам'яток указують на безперспективність їх стаціонарних досліджень. Збір матеріалу з поверхні таких поселень часто виявляється більш результативним, ніж розкопки.

Із цієї групи пам'яток добре збереглося і розкопане широкою площею поселення Воронівка II, яке було відкрите в 1974 р. співробітниками Одеського археологічного музею [17, с. 48–49] і почало стаціонарно досліджуватися з 1983 року. В результаті проведено повне дослідження Воронівки II та встановлено, що поселення належить до доби пізньої бронзи.

Наступний напрямок у вивченні пам'яток зазначеного періоду пов'язаний з вивченням

бронзолivarного виробництва. Було розроблено проблеми металообробки та висвітлено результати знахідок у Північно-Західному Причорномор'ї. На цій території О. М. Черних виділив Інгуло-Червономаяцький центр металообробки – один із найбільших у Східній Європі. Уявлення про розвиток ливарного виробництва в Степовому Побужжі дає Інгульський скарб [18].

Таким чином, більш ніж за столітній період накопичено значний джерельний фонд, який дозволяє отримати загальні уявлення про різні сторони життя населення регіону в часи зміни основних технологій та політичних структур.

Для Степового Побужжя основна маса пам'яток доби пізньої бронзи належить сабатинівський культурі. До недавнього часу вважалось, що у власне в Південнобузькому регіоні крім «сабатинівського» населення в цей час не було жителів – носіїв іншої культурної традиції. Проте, дослідження археологічної пам'ятки «Дикий Сад» у місті Миколаєві змінили загальне уявлення про населення регіону Степового Побужжя в добу переходу до технології обробки заліза.

Серед збірок матеріалів, слід виділити «Свод археологических источников», які присвячені комплексам археологічних культур Євразійського регіону та мають в своєму складі деякі документи щодо досліджуваного регіону [19; 20], а також низку видань кінця XIX – початку XX ст., що включають журнали розкопок, які проводилися на території Степового Побужжя за часів Російської імперії [21] та каталог старожитностей [22].

Так як вивчення історії Степового Побужжя неможливе без розуміння світоглядно-ідеологічних питань, то необхідним є використання давніх сакральних текстів і творів античних авторів, зокрема Біблії та ведичної літератури [23–26]. Існує певна проблема використання Біблії як наукового джерела. Проте, саме з неї ми можемо отримати відомості про перекази різного часу. У випадку з Біблією ми одержуємо рідкісну нагоду мати письмове, систематизоване для свого часу, джерело з найдавнішого періоду людської історії.

Таким чином, джерельна база достовірна й різноманітна, що відкриває можливість успішно висвітлити історію Степового Побужжя. Вказані види джерел найбільш повно репрезентують спектр проблем розвитку Степового Побужжя від соціально-економічних до світоглядно-ідеологічних.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шрамм Г. Реки Северного Причерноморья. Историко-филологическое исследование их названий в ранних веках / Г. Шрамм. – М. : «Eastern Communications», 1997. – 155 с.
2. Бочкарев В. С. О хронологическом соотношении памятников эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья с Подоньем, Поволжьем и Северным Кавказом / В. С. Бочкарев, А. М. Лесков // Древние культуры Поволжья и Приуралья. Научные труды Куйбышевского пединститута. – Куйбышев : Куйбышевский пединститут, 1978. – Т. 221. – С. 23–26.
3. Черных Е. Н. Древнейшая металлообработка на Юго-Западе СССР / Е. Н. Черных. – М. : Наука, 1976. – 302 с.
4. Шарафутдинова И. Н. Раскопки поселения сабатиновской культуры у с. Степовое / И. Н. Шарафутдинова // Археологические открытия 1978 г. – М. : Наука, 1979. – С. 422–423.
5. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі – НА ІА НАН України), Ф. Експ. № 684 а. Добровольський А. В. Розвідка С. І. Чуба селища Сабатинівка I в 1946–1947 рр., 3 арк.

6. Шарафутдинова И. Н. Традиции и инновации в культурах поздней бронзы и раннего железа на юге Восточной Европы / И. Н. Шарафутдинова // Преемственность и инновации в развитии древних культур. Материалы методсеминара. – Л. : Нева, 1981. – С. 87–90.
7. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 501. Добровольський А. В. Краткий отчет о работе Средне-Бугской экспедиции 1947 г., 4 арк.
8. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 684. Добровольський А. В. Звіт про розвідку околиць с. Сабатинівки під час експедиції 1947 р., 23 арк.
9. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 685. Добровольський А. В. Звіт про дослідження в с. Сабатинівці на лівому березі р. П. Бугу в 1947 р., 3 арк.
10. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 739. Добровольський А. В. Перше селище в с. Сабатинівці. 1947, 20 арк.
11. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 1018. Фабрициус И. В. Раскопки кургана у с. Сабатиновка в 1949 г., 7 арк.
12. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 3782. Покровская Е. Ф., Петровская Е. А. Отчет о раскопках поселения конца эпохи бронзы у с. Б. Андрусовка, 23 арк. + 111 ф.
13. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 4945. Черненко Е. В. Отчет о разведке в зоне оросительной системы в 1967 году, 3 арк.
14. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 6205. Никитин В. И. Отчет о работе Ингулецкой степной экспедиции в 1972 г., 16 арк.
15. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 4499. Ковпаненко Г. Т., Шарафутдинова И. К. Курганы у с. Новочерноморье Херсонской обл., 58 арк. + 24 табл.
16. НА ІА НАН України, Ф. Експ. № 20745. Шапошникова О. Г., Гребенников Ю. С., Фоменко В. Н., Балушкин А. М., Елисеев Ф. В., Клоушинцев В. Н., Ребедаило Г. П., Товкайло М. Т., Шарафутдинова И. Н. Отчёт о работе Николаевской экспедиции за 1983 г., 175 арк.
17. Ванчугов В. П. Новая группа памятников эпохи поздней бронзы в междуречье Южного Буга и Днестра / В. П. Ванчугов // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: тезисы докладов XVII конференции / Институт археологии АН УССР. – Ужгород, 1978. – С. 48–49.
18. Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы / Е. Н. Черных. – М. : Наука, 1966. – 144 с.
19. Свешников И. К. Культура шаровидных амфор / И. К. Свешников // Свод археологических источников. – М. : Наука, 1983. – Выпуск В 1-27. – С. 26–43.
20. Шапошникова О. Г. Ямная культурно-историческая область (южно-бугский вариант) / Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. // Свод археологических источников. – М. : Наука, 1986. – Выпуск В 1-3. – С. 5–17.
21. Бранденбург Н. Е. Журнал раскопок 1888-1902 гг. / Бранденбург Н. Е. – СПб., 1908. – 220 с.
22. Самоквасов Д. Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекций древностей / Самоквасов Д. Я. – Варшава, 1892. – 101 с.
23. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. Из мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. 988-1988. Ювілейне видання з нагоди тисячоліття християнства в Україні. – К. : Видання місійного товариства Нове життя Україна. Кемпус крусейд фор Крайст, 1992. – 959 с.; 296 с.; 129 с.
24. Геродот. История: в 9 кн. / пер. Г. А. Стратановского. [Классическая мысль]. – М. : ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 2001. – 752 с.
25. Гомер. Илиада. Одиссея. / Гомер. – М. : Эксмо, 2008. – 896 с.
26. Ригведа / пер. Т. Я. Елизаренкова : [в 3 т.]: серия «Литературные памятники». – М. : Наука, 1999.– Мандалы IX-X. – 560 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
 Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.